

УДК 349.41:94(477)“16/18”

**Б. С. Бачур**, канд. юрид. наук, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,  
кафедра загальноправових дисциплін і міжнародного права,  
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

## ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КОЗАЦЬКОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ У XVI-XVIII ст.

Статтю присвячено проблемі регулювання земельних відносин у козацькій державі в XVI-XVIII ст. нормами цивільного звичаєвого права України, аналізу форм козацького землеволодіння, що побутували в цей період, а також питанню виникнення приватної власності на землю в козацькій державі.

**Ключові слова:** звичаєве право, козацьке землеволодіння, кооперативна власність, артіль, сябринне землеволодіння, приватна власність.

Досвід проведення земельних реформ як у нашій країні, так і за рубежем свідчить про неможливість імпровізаційних рішень та необхідність напрацювання чітких концепцій з урахуванням специфіки країни, оскільки *земельна власність*, будучи первісним джерелом багатства, є найважливішим об'єктом правового регулювання.

На сучасному етапі одним з найважливіших і найскладніших є питання про *приватну власність* на землю. І в цьому самому ключі цікавим є аналіз форм *козацького землеволодіння*, що ґрунтуються на нормах *цивільного звичаєвого права* України, позаяк деякі з них стали основою для виникнення *приватної власності* на землю.

Наприкінці XVI ст. козацтво, Запорізька Січ бере на себе функцію української державності.

Протягом XVI-XVIII ст. і майже до повної ліквідації Запорізької Січі (1775) основною формою *землеволодіння* пересічного козака залишався хутір. Переяславське, Корсунське, Черкаське, Білоцерківське староства наприкінці XVI ст. були козацькими хуторами. Ці землі козаки здобували *займанщиною* неосвоєних земель, частково — купівлею [1, 749].

В міру розвитку *козацького землеволодіння* серед козацтва виникає соціальна диференціація. Проте майнова нерівність, що дедалі поширювалася серед козаків, все-таки не призвела до феодальної форми господарства; це була нова форма господарства, яка істотно відрізнялася від феодальної.

Соціально-правова організація Запорізької Січі пройшла у своєму розвитку, на думку М. Слабченка, три етапи: “1) від моменту початку виникнення запорізького козацтва і до 1648 р., коли запорізьке козацтво мало картинно-контурний тип; 2) 1648-1709 рр. — коли на підставі окремих вироків, що повторювалися найчастіше, виникає поняття прецеденту, і саме на підставі даного прецеденту виникає норма *звичаєвого права*; 3) 1709-1775 рр. — коли вже фігурує писаний *закон*, притаманний класовому суспільству [2, 287].

Водночас на всіх етапах свого існування Запорізька Січ керувалася не лише нормами *звичаєвого українського права*, а й нормами *польського, литовського, руського права*. Так, наприклад, на підставі Соборного Уложення (1649) вирішувалися питання про *право власності* на землю, про порядок користування й розподі-

лу спільної власності, про строки давності на викуп землі, про давність як основу для одержання права власності на землю пересічних козаків і цілих громад. Соборне Уложення 1649 р. розвивало норми Руської Правди та Литовського Статуту, але за нових історичних умов, коли цивільні правовідносини були вже настільки різноманітними, що не могли регламентуватися лише нормами звичаєвого права, за яким своє право власності на землю обґрунтовувалося лише тим єдиним фактом, що першими землею зайняли їхні предки.

Вплив *общинного способу володіння* землею проявився у створенні в козаків своєрідних артілей — *промислових ватаг*, які формувалися на основі двох форм власності, що існували паралельно: *кооперативні* та *приватні*, які відрізнялися взаємовідносинами поміж їхніми членами. “Об’єднані спільною метою, власною *корпоративною власністю* на знаряддя праці, обраним всією ватагою *батьком*, єдиною промисловою територією — така *артіль* й насправді було однією сім’єю, навіть якщо там не було кривих родичів” [3, 13-14].

Поступово, в міру того, як збільшувався прошарок заможного козацтва, помітно зростає роль *приватної власності*, що в подальшому призводить не лише до змін в економічному устрої Січі, а й до ліквідації самого козацтва.

Протягом XVII-XVIII ст. істинними колонізаторами Лівобережної України були не великі землевласники (такі як Вишневецькі, Обалківські, Холкевичі), а козаки, хоч юридично вони не були фактичними власниками цих земель, і часто густо виявлялося, що земля належала великим власникам [4, 568].

Козаки не визнавали кріпацтва і дотримувалися рівності всіх членів громади. Що ж до *майнового права*, то тут споконвічно рівність була формальною. Саме поняття *вільності* означало волю козацтва розпоряджатися землею, встановлювати відносини користування нею, *право власності*, що його визначало *козацьке право*. Січ ніколи не забороняла приватної власності, але разом з тим приватна власність підживляла підвалини *воєнного права*, очевидно, завдяки саме цьому поняття *приватна власність* було замінене на поняття *вільності*.

Наприкінці XVIII ст. однією з найпоширеніших форм *землеволодіння* не лише серед козаків, а й серед шляхти було *сябринне землеволодіння*, що його низка дослідників розглядає як *особисту форму володіння* землею. Виникнення *сябринного землеволодіння* М. Слабченко пов’язував з *займанищиною* вільних земель, куди тікали і чужі, і родичі і ставали співвласниками величезних земельних ділянок, які за нормами *звичаєвого права* завдяки праці, що безупинно в них вкладалася, визнавалися їхньою власністю [5, 286]. За *сябринного землеволодіння* власник мав право на користування землею, мав і право голосу при розподілі землі, тому найвірогідніше ця організація все-таки була більшою мірою не родовою, а економічною. Сябри користувалися лише ідеальними частками, які могли відчужувати, але зробити реальний розподіл вони могли тільки вийшовши з союзу сябрів.

В українському праві особиста *займанищина* визнавалася достатньою підставою для *юридичного володіння*, але, незважаючи на це, козацька старшина, намагаючись залишити за собою захоплені шляхом *займанищини* землі, беручи участь у Генеральному описі Малоросії (що його провів граф П. А. Рум’янцев 1765 року) прагнула того, щоб її землі увійшли до нього як *власні*, а не здобуті шляхом захоплення [6, 413].

У науковій літературі питання про існування *приватної власності* на землю в козацькій державі спірне. Проте у XVIII ст. гетьмани видали укази, згідно з якими *земельна власність* козаків була їхньою *приватною власністю*. У 1729-1731 рр. Д. Апостол провів “Генеральне слідство о маєтностях” з метою встановити титул *землеволодіння*, згідно з яким підтверджувалася формальна уніфікація поземельних прав шляхти і козацької старшини і фактично закріплювалася *приватна власність* на землю козацької старшини [7, 360]. За Кирила Розумовського

(1750-1764) було введено один титул землеволодіння: *вічне і потомствене володіння*.

Отже, у XVI-XVIII ст. в козацькій державі існували різні форми *землеволодіння*, але з поглибленням майнової диференціації серед козацтва на момент ліквідації Росією Запорізької Січі основною формою *землеволодіння* козацької старшини було *приватне землеволодіння*.

Визнаючи реальну необхідність існування сьогодні різних форм *земельної власності*, слід відзначити, що у питанні *приватної власності* середини немає: люди або мають право на неї, або ні.

### **Література**

1. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К.: Генеза, 1994. — 367 с.
2. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та вкраїнського права. — К., 1927. — Вип. 3, № 12. — С. 203-240.
3. Олійник О. Запорозький зимівник. Запорозька спадщина. — Запоріжжя: Тандем I, 1997. — Вип. 4. — 56 с.
4. Багaley Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII-XVIII вв. // Киев. старина. — 1883. — № 11, нояб. — С. 560-592.
5. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв. — Одесса, 1911. — 292 с.
6. Багaley Д. Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности графа П. А. Румянцева-Задунайского // Киев. старина. — 1883. — № 11, нояб. — С. 402-432.
7. "Генеральне слідство о маєтностях" // Енцикл. Українознавства. — Т. I. — Львів, 1993.

**Б. С. Бачур**

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,  
кафедра общеправовых дисциплин и международного права,  
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

## **ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В КАЗАЦКОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ В XVI-XVIII вв.**

### **РЕЗЮМЕ**

Возникновение частной собственности на землю в казацкой державе было связано с имущественной дифференциацией казачества, происходившей на протяжении XVI-XVIII вв. Основанием для получения прав на землю были нормы обычного права Украины.

**Ключевые слова:** обычное право, казацкое землевладение, кооперативная собственность, артель, сябринное землевладение, частная собственность.